

O TUĐICAMA U RELJKOVIĆEVU »SATIRU«

U slavanskog pisca 18. stoljeća Matije Antuna Reljkovića obično se ističu neka mjesta kojima se on jasno opredjeljuje za čist narodni jezik. Pri tom se ne može prešutjeti da je u svoja djela ipak unosio i mnogo tuđih riječi, osobito turcizama. Bilo bi, međutim, nepravedno kad se ta Reljkovićeve nedosljednost ne bi pokušala razumjeti i opravdati.

Veliku i iscrpnu raspravu o Reljkovićeve jeziku napisao je Radomir Aleksić.¹ U toj se raspravi, između ostaloga, pozabavio i Reljkovićeve leksičkom građom.²

U početku § 214. svoje radnje Aleksić konstatira: »U delima Akademijinog izdanja ima mnogo reči, osobito stranih — raznog porekla . . . koje u današnjem književnom jeziku našem nisu obične, a i takvih koje se u savremenom književnom jeziku uopšte ne upotrebljavaju.« Pri kraju paragrafa pravi izuzetak, jer je »Reljković dopuštao da se upotrebljavaju samo one tuđe reči koje su ušle u narod s novom stvari«. U posljednjoj pak rečenici ide još i dalje pa spominje Reljkovićev »teoriski purizam«, koji je popustio pod utjecajem govora pišćeva kraja.

Do djelomično tačne tvrdnje kako je Reljković dopuštao tuđice koje su u narod ušle s novom stvari pisac studije došao je na osnovu dvaju citata iz »Nove slavonske i nimačke gramatike«. Citirana bi mjesta, međutim, dobro poslužila za neke druge zaključke.

U prvom citatu³ mogu se istaći ove dvije činjenice: 1. Reljković se zalaže da se iz slavanskoga narodnog govora izagnaju *turcizmi*; 2. Slavonci imaju *dovoljno domaćih riječi* da njima imenuju *svaku stvar*.

¹ Radomir B. Aleksić, *Jezik Matije Antuna Reljkovića*. Biblioteka Južnoslovenskog filologa, knj. 4, Beograd 1931.

² R. Aleksić, nav. djelo, str. 147—151.

³ »Ovom istom nesrićom vidi se otrovana biti i naša draga domovina Slavonija, koja, posli kako višje od 150 godina pod turskom oblastju stajala bijaše, ne samo mloge nagrdne od njih običaje primila, i do sada uzdržala jest, nego takoder i riči turske mloge u svoj lípi jezik umišala, pak je misto materinskih potribuje kako da Slavonija ne bi zadosta riči imala svaku stvar moći imenovati.«

Drugi pak citat⁴ svjedoči da je Reljković popuštao ulaženju francuskih i njemačkih riječi u jezik Slavonaca.

Da bi se razumjele Reljkovićeve proturječnosti u pogledu leksičkog materijala, treba odbaciti tvrdnju o piščevu purizmu i krenuti drugim putem.

Reljković se od malih nogu susretao s dva lica svoje rodne Slavonije. Pet ili šest decenija nakon oslobođenja od Turaka bilo je dosta da se krene na put razvoja, ali ne i dovoljno da se uklone posljedice stoljetne turske vlasti. Mladom Slavoncu pružila se prilika da kao vojnik i oficir u austrijskoj vojsci obiđe lijep dio srednje Evrope. Kako nije samo pucao nego i otvorenim očima promatrao oko sebe, opazio je mnogo dobrih i korisnih stvari koje je svom zavičaju mogao samo poželjeti. U prvoj štampanoj verziji »Satira«, što ju je izdao pri kraju svoje ratničke turneje, još nije vidio pravih izgleda za prosperitet u Slavoniji. Nakon povratka na Savu, gdje će u budućnosti samo prelaziti iz garnizona u garnizon u prednjoj, ali relativno mirnoj liniji prema Turcima, on počinje uviđati da stvari ipak kreću na bolje (»Satir« 1779).

Odgajan u vojsci koja je morala računati na eventualne sukobe s Turcima, on ih je smatrao neprijateljima. Neprijateljstvo po oružju lako se u njemu preobrazilo u mržnju prema svemu što ga je podsjećalo na Turke.⁵ Osjećajući da su krajevi tuđeg mu mentaliteta i običaja, što ih je vidio u toku sedmogodišnjeg rata, doprli u svom privrednom i duhovnom razvoju mnogo dalje nego njegova domovina, zastidio se mnogo čega što je na bilo koji način karakteriziralo Slavoniju i Slavonce. Zato je sve patrijarhalne običaje u Slavoniji — bili oni turskoga porijekla ili ne — svalio na dušu Turcima.⁶

Prateći međunarodna zbivanja u Evropi, Reljković je uvidio da osmanlijsko carstvo nezadrživo gubi teren i utjecaj te da je odlazak Turaka iz Slavonije definitivn. Koliko iz političkih razloga, on se tome veselio i zato što je jasno osjećao da su slavonska i turska tradicija dva zasebna svijeta, koja se nisu nikada mogla i nikad se ne bi mogla pomiriti.⁷

⁴ »Na isti način iznesli su Francúzi mlogē nove običaje, navlastito u ženskom odilu, koje poslije Nímci i u Slavoniju donesli jesu, i koje mi ne možemo drugačije zvati, nego onako, kako se i ondi zovu, i ako on tebe upita kako se slavónski zove *Strikrock* 'Salup', Respectel, Palatindl etc., reci ti njemu neka ti kaže kako se francuski i nimački zove Pocolica etc. pak ćeš čuti što će ti on reći.«

⁵ Neće biti slučajno što je u Reljkovića, toga jedinog vojnika među istaknutijim slavonskim piscima u 18. st., antiturska nota najjača: »Tako i teb', Slavonijo moja, / ukide se sva lipota tvoja, / jer *dušmanin* gledat ne mogaše / plodne zemlje, plemenite paše« (»Satir« 1779, SPH 23, str. 74, stih 133—136).

⁶ »Vidiš dakle, da je od Turaka / došlo kolo, — da zla komšiluka! / Jerbo da je došlo od krstjanā, / tog bi bilo i po drugih stranah, / ali toga izvan Slavonije / nigdi nitko još vidio nije« (»Satir« 1779, SPH 23, str. 86—87, stih 617—622).

⁷ Tursko djelovanje u Slavoniji karakterizira Reljković (»Satir« 1779, str. 74—75) ovim glagolima: sruši, savlada, potužiše, naružiše, zapustiše, rasipaše, otrovaše. Slavonska tradicija, koja — prema Reljkoviću — počinje s rimskim

Iz takvih je pobuda nastalo Reljkovićevo djelo »Satir iliti divji čovik«, koje se iz više razloga može smatrati njegovim najboljim ostvarenjem. Njemu je pisac svakako posvetio najviše truda. Izdao ga je dvaput (u Dresdenu 1762. i u Osijeku 1779). U intervalu između ta dva izdanja morao je izdržati niz vrlo oštih kritika. U njegovu se obranu javilo nekoliko poznatih Slavonaca onoga vremena. Napokon, slavonsko je selo prihvatilo »Satira« kao svoju najmiliju lektiru. Zato »Satir« može pružiti pravu sliku o Reljkovićevu leksiku.

Za Reljkovićev stav prema stranim riječima karakteristični su ovi stihovi iz prvog izdanja »Satira«: »Znam, junaci da svi izginuše, / ali ne znam, kud se knjige diše, / koje bi vam jezik uzdržale / i s drugim se ne bi pomišale, / kako se je turski pomišao, / u vaš jezik tako unišao, / da već skoro polak Slavonije / »jok valã« im služi misto »nije«, / a žakama oni vele »vriće«, / a õetetu svi govore »sir-će, / još »istersum« namisto »ako će« / i ostalih mlogo riči većeje, / koje kad bi ktio popisati, / ne bi moglo u 've knjige stati, / šta je riči, koje nisu vaše, / nego tuđe, pak se umišaše; / velim, tuđe, navlastito »vrića«, / — tko iznese, zaspala mu srića! — / jer slavonski ona pravo »žaka«, / to će kazat tebi knjiga svaka, / i latinska a i talijanska, / i francuska pak još i nimačka.«⁸

Mladi se Reljković, dakle, i tu oborio samo na turske riječi. Vrlo je značajno što je umjesto rasprostranjene riječi *vrića* zahtijevao *žaka*, koju smatra pravim slavonskim izrazom.

Za argumentaciju se poziva na knjige latinske, talijanske, francuske i njemačke.⁹ Primjer riječi *žaka* ujedno pokazuje da se Reljković nije borio za slavenski, nego za neturski karakter slavenskog leksika.

Možda pod utjecajem svojih kritičara, s kojima se, doduše, razračunava u predgovoru drugom izdanju »Satira«, Reljković je, ponovo izdajući svoje najpopularnije djelo, ispustio polemiku o *žaki*.¹⁰ Pa ipak je i tu došao u proturječje sa samim sobom. Dok u »Gramatici« riječ *brašno* svrstava među riječi »turske i inostranske«¹¹, u drugom izdanju »Satira« odbacuje turcizam *zaira* te umjesto njega preporučuje riječ *brašnenica*.

Naprijed spominjana mjesta iz »Gramatike« i »Satira« svjedoče da se on — bar na riječima — želio otresti turskoga leksičkog utjecaja. Međutim, tom pothvatu Reljković nije bio i nije mogao biti dorastao. Slavonsko selo, za koje je pisao i na jeziku kojeg je učio pisati, u to je doba (a i još mnogo kasnije) vrvjelo od turskih riječi. Učeći u slobodno vrijeme, koje mu je ostajalo poslije profesionalnih vojničkih dužnosti, on nije mogao da u svojim studijama dopre tako

carevima, oslikana je glagolima: načini, nakitiše. Na jednoj strani rušenje, islam i nepismenost, na drugoj podizanje, kršćanstvo i kultura.

⁸ »Satir« 1762, SPH 23, str. 4—5, stih 57—78.

⁹ To su upravo jezici što ih je, osim mađarskoga, poznao; isp. T. Matić, predgovor Djelima M. A. R., SPH 23, str. VIII, bilj. 5.

¹⁰ SPH 23, str. 76, stih 219—234.

¹¹ R. Aleksić, nav. djelo, JF X, str. 161.

duboko kao npr. franciskan Katančić ili jezuit Kanižlić.¹² To je u neku ruku bilo za njega i dobro, jer je po jeziku svojih djela ostao bliži i razumljiviji seljaku nego ova dvojica. Ali se zato morao iznevjeriti principu što ga je toliko isticao: da svoj jezik oslobodi turcizama.

Misao o tome da strane riječi mogu slobodno ulaziti u Slavoniju s novim stvarima pokazuje kako Reljković nije vjerovao u sposobnost slavonskog leksika da se samostalno obnavlja. Prilike u kojima se vršio leksički import iz evropskih jezika davale su, na žalost, pravo Reljkovićevu mišljenju. Ljudi koji su razmišljali o jeziku bili su u to vrijeme u Slavoniji malobrojni. Nova materijalna dobra, a naročito modni predmeti (koje pisac poimence spominje), stizali su u gradove i veća mjesta. Tamo je jezik — zbog prisustva najprije turskih, a kasnije austrijskih i mađarskih posada i činovnika — u znatnoj mjeri izgubio sposobnost da se opire tuđicama. Selo, koje je čuvalo domaću jezičnu tradiciju, iako opterećeno mnogobrojnim turcizmima, nije u prvo vrijeme primalo nove predmete, pa im ni davalo imena.

Reljković je oštroumno shvatio nov razvoj i dao vrlo duboku definiciju onoga što se dešava u slavonskom leksiku kad je postavio onako jasnu razliku između francuskoga *respectel* i domaćega *poculica*. To se odrazilo i u mnogim drugim slučajevima. Obrti su se, na primjer, znatno mijenjali. Ako se obrtnik što je ranije šivao odijela turskoga kroja zvao *terzija*, nije tim imenom bilo zgodno označavati i onoga što se bavio isključivo šivanjem odijela evropskoga tipa. Kad se evropski način odijevanja širio u Slavoniji njemačkim posredstvom, i za obrtnika je lako ušla u upotrebu njemačka riječ — *šnajder*. Naravno, bilo je, naročito u gradovima, ljudi koji su tuđice usvajali iz snobizma ili da se dodvore strancima. Kasnije, kada su ljudi od pera postajali u Slavoniji sve mnogobrojniji, a pismenost svojina mnogih, tuđe leksičko blago stalo se potiskivati domaćim, prelazeći sve više u razgovorni jezik i žargon.

Postupak što ga je Reljković primijenio prepravljajući »Satira« ne odaje purističkih pobuda. Najveći dio stihova iz prvog izdanja toga djela (štampanog 1762) prenio je i u drugo izdanje. Pojedine je stihove manje ili više preinačio. Ponešto je kazao preciznije (znam, junaci da *svi* izginuše 57 — znam, junaci *mlogi* izginuše 219), a unosio je i više riječi vezanih za crkvu (i da *slidiš sve ostale* puke 132 — i da *slidiš sve krstjanske* pûke 280). Da je nakon sedamnaest godina težio čišćenju jezika od tuđica, svakako bi ih u što većem broju zamjenjivao domaćim riječima. To je, istina, ponegdje i učinio, pa je npr. stih 1421 iz god. 1762. »*prid komšijam* ili u mehâni« ovako prepravio: »*prid bližnjima* ili u mehâni« (stih 1817 iz god. 1779; među-

¹² »Ne karaj me dakle, što ja onaj odvišak vrimenta, koji mi od moje dužne službe odvišje ostaje, na pisanje šaljivih, ali pokraj toga istinitih stvari na hasnu mojih domorodacâ trošim« — kaže Reljković u predgovoru »Satira« 1779. (SPH 23, str. 68).

tim, i tu je turcizam, koji inače mnogo upotrebljava, zamijenio upravo religioznim izrazom). Nekoliko je puta pak domaću riječ nadomjestio stranom:

1. jer ćemo mi *kuju* udariti (stih 184 god. 1762)
jer ćemo mi *kučku* udariti (338/1779)
2. *ubojico*, ti si ga ubio (226/1762)
indi vidiš, da si ga ubio (380/1779)
3. jer je bio jedan *ubojica* (415/1762)
velik biše i jak *jogunica* (579/1779)
4. drugačije da *bogatac* znade (641/1762)
drugačije da taj *boljar* znade (1335/1779)
5. i *bogatcu* uraditi ne da (658/1762)
i *boljaru* uraditi ne da (1352/1779)
6. ašikuju i *ljube* u mraku (716/1762)
ašikujuć *divane* u mraku (700/1779)
7. da ju *ljubiš*, jer ti je prilika (1418/1762)
da ju *štimaš*, jer ti je prilika (1814/1779)
8. teško *griši*, koji čini tako (1449/1762)
teško *fali*, koji čini tako (1843/1779).

Reljković nije imao prilike da temeljitije upozna turski jezik. Stoga su mu za utvrđivanje turcizama u slavonskom govoru na raspolaganju stajali vrlo labavi kriteriji: nekoliko rječnika (što su građu crpli pretežno iz naših neslavonskih, neštokavskih dijalekata, u kojima i nije bilo tako mnogo turcizama) i živ narodni govor Slavonije. Da je živio stoljeće ranije, vjerojatno bi uspio bolje odvojiti tursko od domaćega u slavonskom leksiku, jer bi mogao uspoređivati govor Turaka s govorom slavonskog sela.

Ode poimence nabrojanih turcizama u oba se izdanja »Satira« nazlaže riječi: *jok vala* 'nije' i *istersum* 'ako će'. Turcizme *vriča* i *sirće* u drugom izdanju više ne spominje, nego dodaje *baksum* 'kano'. Apstraktne riječi *jok vala*, *istersum* i *baksum*, nemajući materijalne podloge uz pomoć koje bi uhvatile dublji korijen u slavonskom govoru, možda su se u 18. st. među Slavoncima tu i tamo čule, ali svakako rjeđe. Zato ih je pisac lako identificirao. Veznik *indi* (dakle), koji ide u istu skupinu, Reljković nije osudio, već se njime čak češće služio nego domaćim *dakle*. Taj turski veznik mogao je možda uzeti ne sa sela, gdje je zaključivanje bilo rjeđe, nego iz varoši. U izrazu *jok vala* po svoj je prilici još i u Reljkovićevo vrijeme ostalo nešto od staroga značenja. U tursko je doba slavonska raja slušala taj izraz iz usta turskih feudalnih gospodara kad je god poželjela da na bilo koji način oponira njihovoj samovolji.

Po svojoj prirodi pravi Slavonac, Reljković nije nikada turcizmom izrazio ono što je slavonskom seljaku bilo najmilije. A to su bez sumnje bili članovi porodice i seoska tradicija. Između slavonske žene i turske žene, između slavonske djece i Turadi tolika je bila razlika da je ne treba isticati posebno, već je dovoljno suprotstaviti jedno

drugome: dok se *žene s bulama* poznaše, / dok se *dica s Turadma* igraše («Satir» 1779, str. 75, stih 181—182); dok se *momčad s Turadma* mučiše (str. 75, stih 193).

Riječ *običaj* sama po sebi nema u »Satiru« ni pozitivan ni negativan sadržaj, nego to određuje kontekst: nego ima običaj ovaki (313); običaje lipe ostaviše (185); pak običaj slidiš od Turakā (1490). Za *hadet se*, međutim, već unaprijed veže negativna karakteristika: zao izgled i hadet ostao (198); je l' to pravo trpit skule turske / u krstjanstvu i hadete mrske (457—458); to vi turske slidite hadete (1521).¹³

Kad bi bilo tačno da je Reljković dopuštao samo one tuđice koje je narod primio s novom stvari, glagol *divaniti*, na primjer, izagnao bi iz svoga »Satira« (zamjenjujući ga vrlo lako: govoriti, kazivati, razgovarati...). Jednako bi postupio i s mnogim drugim riječima. Budući da to nije učinio, može se zaključiti da ga, kao ni njegove Slavonce, nije smetao iz turskoga posuđeni leksički materijal koji nije zasijecao u bitne osobine slavonskog života. A što je na riječima ipak frontalno udario po svim turcizmima, krivi su i Slavonci i on sam. Njegovim zemljacima sigurno je bilo stalo da im se *žene* ne zovu *bulama*, ali hoće li kazati *zanat* ili *obrt*, *kazan* ili *kotao* — za to nisu bili suviše zainteresirani; kad su im već za takve i slične stvari Turci nametnuli svoja imena, Slavonci su se na njih navikli, i nisu ih željeli promijeniti. — Sam pak Reljković, kako rekosmo, nije mogao razlučiti sve tursko od slavonskoga jer to u svim slučajevima nije ni znao.

Ako u nekim dijelovima »Satira« nema turcizama, to su ona mjesta gdje se prepričava Sv. pismo (isp. npr. »Satir« 1779, str. 112—116, stih 1575—1750). Ne želeći da kršćanskoga boga iritira Muhamedovim jezikom (što mu sigurno ne bi oprostili ni Momus ni Nesmir Kudi-ović), Reljković jedino tada postaje čistunac. Međutim, u takvim bi situacijama i većina drugih Slavonaca u ono vrijeme zaboravila svoj turskim riječima prošarani domaći govor, pa je to mogao i morao učiniti i Reljković.

Leksički utjecaj evropskih jezika Reljković nije mogao osuđivati iz posebnih obzira. Kao oficiru u službi habsburške dinastije i krune sv. Stjepana, nije mu bilo moguće protestirati što u Slavoniju ulaze njemačke i mađarske riječi. Slično je i s francuskim riječima, za koje sam kaže da dolaze njemačkim posredstvom. Latinski je bio jezik klasične starine, koju je i sam vrlo cijenio, a i službeni liturgijski jezik; talijanski srodan s njime.

Autor studije o Reljkovićevu jeziku nije dovoljno precizno formulirao misao o tome koje bi strane riječi u Reljkovića valjalo smatrati knjiškima, a koje ne. Narod Slavonije dolazio je u toku 16. i 17. st. u usmeni dodir s turskim, a u 18. st. s mađarskim i njemačkim jezikom. (Sjeverni dio Slavonije, koji graniči s mađarskim jezičnim područjem, imao je s tim jezikom stalan kontakt.) Zato se u slavonskom narodnom jeziku prije dva stoljeća sigurno nalazilo dosta turskih, mađarskih i njemačkih riječi, ali je talijanskih i latinskih, a pogo-

ovu francuskih zbog dugotrajne izolacije Slavonije od evropske kulturne sfere moralo biti znatno manje. U »Satiru« se knjiške riječi nalaze uglavnom samo u predgovoru.

I za naslov svoga najpopularnijeg djela Reljković je odabrao knjišku, narodu nejasnu i nepoznatu riječ. On je, doduše, u predgovoru iscrpno objasnio značenje riječi *satir* i *satira*; međutim, nije isključeno da je računao i na pučku etimologiju, prema kojoj bi se riječ *satir* mogla dovoditi u vezu s domaćim glagolom *satirati*, osobito stoga što je i inače pokazao smisao i sklonost za etimologiziranje.¹⁴

O leksičkoj građi u Reljkovićevu »Satiru« može se zaključiti: uza sve to što se Reljković na nekoliko mjesta izjašnjavao za čist narodni jezik i protiv tuđica, on se — zbog mnoštva tuđih elemenata u svom leksiku — ne može smatrati puristom. Svoju tvrdnju da se domaćim slavonskim riječima može sve izraziti opovrgnuo je drugom tvrdnjom: da se strani nazivi za materijalna dobra nepoznata u Slavoniji mogu slobodno preuzimati, čak i bez fonetskih prilagodbi. Zbog svoga političkog opredjeljenja neraspoložen prema turcizmima, kojima se ipak mnogo služio, bio je vrlo popustljiv prema utjecaju evropskih jezika. Upravo svime time on je u »Satiru« vjerno fiksirao govor kakav se u Slavoniji formirao u jednom od najdinamičnijih razdoblja njezine novije historije.

¹³ U stihu 2026 (ako toga i nije hadeta) riječ *hadet* nije vezana uz Turke, ali se nalazi u rimi. Sam je Reljković kazao da izmišljena imena unosi u »Satira« »poradi skladnijih verši i skrajnih riči« (»Satir« 1779, SPH 23, str. 64), pa to vrijedi i ovdje.

¹⁴ U predgovoru »Satira« 1779. (str. 64—65) naširoko objašnjava postanak riječi *poklade*.